

*Микола Кикоть
(Переяслав-Хмельницький)*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті автор зробив спробу проаналізувати процес становлення та розвитку економіко-географічних досліджень в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Застосувавши при написанні наукової статті проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи, автор констатував, що вітчизняна економічна географія розвивалася у складі економічних наук, зокрема статистики. Встановлено, що українська економіко-географічна наука бере свій початок від господарсько-статистичних описів окремих регіонів і переписів населення.

З'ясовано, що наукові дослідження у галузі економічної географії здійснювалися в Академії наук України, у вищих навчальних закладах та завдяки значному особистому внеску багатьох вітчизняних учених. Перші наукові ініціативи в галузі економічної географії Академії наук України пов'язані зі створенням у 1919 р. за сприяння академіка В. Вернадського і під його головуванням Комісії з вивчення природних багатств України.

Автор статті дійшов висновку, що розвиток економічної географії в Україні зазначеного періоду був викликаний, у першу чергу, потребами народного господарства, розвитком продуктивних сил, змінами в економіці тощо.

Ключові слова: економічна географія, економіка, статистика, наукові дослідження, науковий напрям, продуктивні сили.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. в Україні відзначалися інтенсивним розвитком науки, пов'язаним з її диференціацією, формуванням нових наукових напрямів, новими відкриттями, що призвело до наукової революції – зміни парадигм, а отже, – до трансформації основ наукового мислення, заміни класичної науки і побудови нової картини світу.

У науці дедалі більше почали переважати новий спосіб організації наукових досліджень і колективний характер праці, пов'язані зі створенням науково-дослідних лабораторій та інститутів із відповідною технічною базою для виконання виключно наукових робіт, відбувалося подальше зближення науки з виробництвом, створювалися передумови для виникнення й розвитку наукових шкіл [8, с. 20-21]. У цьому контексті особливо актуальним виступає аналіз процесу становлення та розвитку економічної географії в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У вітчизняній історіографії окреслена нами проблема неодноразово розглядалася дослідниками. Частина таких розвідок була опублікована в радянський період. Зокрема, М. Баранський [1] у своєму дослідженні здійснив огляд підручників з географії за 1876-1933 рр. Розвиток економіко-географічної думки в УРСР періоду 1917-1977 рр. проаналізував А. Ващенко [2].

У часи незалежності України питання розвитку вітчизняної економічної географії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. також було об'єктом дослідження. Так, Я. Жупанський [6] охарактеризував особливості становлення економіко-географічних досліджень в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. І. Горленко [4] висвітлив розвиток економічної географії в Національній Академії наук України, а М. Пістун [7] – у Київському університеті. Однак усі наявні публікації більшою мірою мають фрагментарний характер і висвітлюють лише певні аспекти проблеми, а комплексного дослідження з окресленої проблематики до теперішнього часу бракує.

У даній статті зроблено спробу аналізу процесів становлення і розвитку економіко-географічних досліджень в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вітчизняна економічна географія як науковий напрям розвивалася в надрах економічних

наук, зокрема статистики. Теоретичною базою економічної географії були наукові праці таких відомих економістів, як М. Зібер, М. Туган-Барановський, М. Яснопольський та ін. Видатний економіст і соціолог, член Південно-Західного відділу Географічного товариства М. Зібер склав програму і методику статистично-економічних досліджень. М. Туган-Барановський – один з найкращих знавців кон'юктурних економічних циклів, автор численних праць про теорію вартості, розподіл суспільного доходу, історію господарського розвитку та кооперативні основи господарської діяльності. М. Яснопольський на підставі аналізу фінансів довів колоніальне становище України, проаналізував стан господарства. Значний науковий інтерес становлять праці І. Бабста, Ф. Буяка, С. Щепановського, Г. Величка, І. Вернадського, П. Прокоповича та А. Прокоповича [5, с. 65].

Українська економіко-географічна наука бере початок від господарсько-статистичних описів окремих регіонів, а також переписів населення. Спеціальний характер мали адміністративно-поліцейські переписи населення (1857, 1863, 1885 рр.). Виконувалися також переписи населення окремих міст, зокрема Катеринослава (1865, 1873 рр.), Житомира (1873 р.), Одеси (1873, 1879, 1892 рр.), Києва (1874 р.), Миколаєва (1875 р.), Херсона (1887 р.), Євпаторії (1887 р.), Харкова (1892 р.), Ялти (1894 р.).

Після реформи 1861 р. в Україні, як і в усій Російській імперії, виникла земська статистика – статистичні дослідження земств переважно в галузі сільського господарства і соціально-економічних процесів на селі. При земствах були створені статистичні бюро – Херсонське (1873 р.) і Чернігівське (1875 р.), а згодом Полтавське, Харківське, Катеринославське, Таврійське та ін. Земські статистичні бюро виконували подвірний перепис селянських господарств, кустарних промислів, описи нерухомого майна селян тощо. Організовувалися експедиції для разових обстежень. Найвідомішою є робота Чернігівського статистичного бюро, яке було організоване під керівництвом О. Русова, П. Червінського, В. Варзара. Тут працювали О. Шликевич та М. Коцюбинський. Саме на базі цього бюро сформувалась друга після Московської в Російській імперії земська наукова школа, яка досліджувала переважно землю, її продуктивність і прибутковість, тобто економіко-географічні аспекти. Добре відома діяльність Переяславського земського статистичного бюро під керівництвом Г. Ротмістрова, який чи не вперше у світі опублікував нарис селянських бюджетів на прикладі Полтавщини. Це ж бюро в 1910 р. опублікувало «Статистичний довідник по півдню Росії», де описано 9 українських губерній, область Війська Донського, Бессарабію. Земські статистичні бюро загалом опублікували понад 100 томів матеріалів, що містили відомості про сільське господарство, кустарні промисли, селянські бюджети, охорону здоров'я, освіту тощо. Окрім відомостей про окремі волості, губернії, земські статистичні бюро публікували й матеріали, що стосувались усіх українських земель у межах Російської імперії. Зокрема, у 1913 р. південно-західний відділ Російської експортної палати під керівництвом М. Довнар-Запольського і під редакцією А. Ярошевича уклав збірник «Весь Південно-Західний край» [6, с. 51-52].

Із відомих статистиків тих часів особливий внесок у розвиток економічної географії зробили П. Кеппен, В. Варзар, Д. Журавський, Д. Ріхтер, О. Ріттїх, О. Русов, Д. Тімірязєв, В. Навроцький, Л. Лічков, І. Миклашевський, С. Подолинський, К. Воблий, М. Птуха та ін. Статистик, географ, етнограф академік П. Кеппен досліджував Крим, степові території між Дніпром і Волгою, першим організував збирання статистичних матеріалів про національний склад населення і склав «Етнографічну карту Європейської Росії» (1851 р); з його ініціативи обчислено площу Європейської Росії. Він один із перших у Європі запропонував проведення фенологічних спостережень, брав участь у складанні географічно-статистичного словника Російської імперії; у його працях міститься багато матеріалів про Україну. П. Кеппен – один з організаторів Географічного товариства.

Відомий статистик та економіст В. Варзар виконав ряд праць з економіки Чернігівщини, Д. Журавський – автор опису Київської губернії та один з авторів і організаторів опису губерній Київського учбового округу, один із засновників статистики і географії населення в Україні. Картограф, етнограф і статистик О. Ріттїх – автор перших докладних карт Східної Європи, які тривалий час були основою відомостей про етнічні стосунки в українських і сусідніх землях.

Фахівець у галузі статистики, етнографії, фольклористики О. Русов брав участь у переписах населення, організував оцінно-статистичну роботу в Херсонській губернії, розробляв економічний баланс Чернігівщини, керував роботою Полтавського земського статистичного бюро. В. Кошовий виконав дуже цікаву роботу «Національно-територіальні межі України» (1907 р.). Історик і статистик Л. Падалка описав процеси заселення і розвиток господарства на Полтавщині, О. Шафонський дав топографічний опис Чернігівського намісництва. Перший український доктор географії Г. Величко склав «Народописну карту українсько-руського народу» (1896 р.) [5, с. 67-68].

У розглядуваний нами період економічна географія розвивалася й у вищих навчальних закладах України. Так, у Київському університеті економічна географія викладалася як загальноосвітня дисципліна для студентів гуманітарних спеціальностей, переважно економістів, істориків, філософів та філологів. Добрим знавцем географії України був відомий історик В. Антонович, який з 1917 р. перший почав викладати географію України в Київському університеті українською мовою.

Після приєднання Географічного інституту у 1919 р. до фізико-математичного факультету Київського університету багато видатних економістів викладали окремі економіко-географічні дисципліни. Відомо, що А. Ярошевич на той час уже був автором спецкурсу та програми до нього з економічної географії Південно-Західного краю (1912 р.). Вихід у світ у 1920-х рр. перших підручників з економічної географії України К. Воблого, В. Садовського та Я. Пілецького свідчить про успішний розвиток економіко-географічного знання на початку ХХ ст. На цей період припадає також організація при Київському університеті чотирирічних курсів, де також викладалася економічна географія поряд з іншими географічними дисциплінами [7, с. 23].

Перші наукові ініціативи у сфері економічної географії Академії наук України пов'язані зі створенням у 1919 р. за сприяння і під головуванням академіка В. Вернадського Комісії з вивчення природних багатств України. Ця комісія працювала при відділі фізико-математичних наук Академії наук та координувала дослідження, головним чином з ресурсознавства. У 1927 р. її було реорганізовано в Комісію з вивчення продуктивних сил України на чолі з Л. Яснопольським (1927-1930 рр.). 1928 р. комісією було складено п'ятирічний план розвитку продуктивних сил УРСР. Під керівництвом К. Воблого комісія проводила економіко-географічні дослідження, спрямовані на вивчення географії промисловості України та її населення, розвиток продуктивних сил окремих регіонів. Особливу увагу при цьому було приділено проблемам Великого Дніпра та Донбасу [4, с. 26].

У перші роки радянської влади на Україні найбільш поширеним в економічній географії був галузево-статистичний напрям, що виник ще в дореволюційний період (В. Ден, В. Кістяківський та ін.). Високу оцінку «Підручнику з економічної географії», написаному в 1911 р. В. Кістяківським, дав професор М. Баранський, який відмітив високий загальний рівень викладу й охарактеризував посібник як «найкращий в науковому відношенні на той час» [1, с. 313].

Ідеї традиційного галузево-статистичного напрямку в Україні пропагувалися й розроблялися професором К. Воблим. У 1919 р. він опублікував навчальний посібник «Економічна географія України», де зробив спробу визначити предмет економічної географії. «Економічна географія, – писав К. сучасний стан окремих галузей господарського життя народу – сільського господарства, гірничодобувної і обробної промисловості, торгівлі, шляхів сполучення і засобів зв'язку в їх географічному розміщенні» [3, с. 5].

Значні доробки в галузі економіко-географічних наук були забезпечені інтенсивними статистичними розробками. В 20-х роках ХХ ст., коли ще не склалися єдині для тодішнього СРСР народногосподарські плани, статистична діяльність в Україні була централізованою. Керівним статистичним органом було Центральне статистичне управління України (ЦСУУ), очолюване М. Авдієнком. ЦСУУ користувалось певною автономією як у галузі статистичних розробок, так і статистичних публікацій. Найвідомішими публікаціями в галузі української статистики на той час були «Статистика України», «Статистичний бюлетень», «Статистична

хроніка», «Вісник статистики України», «Народне господарство України», «Україна». У 1924-1928 рр. видавався щоквартальник «Фабрично-заводська промисловість України».

Окрім видань ЦСУУ, статистичні відомості про Україну, а також матеріали переписів населення (часткового перепису 1920 р., міського перепису 1923 р., загального перепису 1926 р.), поточного статистичного обліку та статистичних обслідувань публікувало Центральне статистичне управління СРСР. Статистичні матеріали та узагальнення, окрім ЦСУУ і ЦСУ, публікувалися окремими губернськими управліннями, а також Демографічним інститутом ВУАН (згодом – Інститут демографічної і санітарної статистики), що видав 14 томів своїх праць. З 1922 р. щорічно відбувались всеукраїнські статистичні конференції, з 1925 р. – з'їзди. Розвиток української статистики завдячує працям економістів та економгеографів К. Воблого, В. Косинського, Г. Кривченка, Й. Пасхавера, Й. Шимановича та ін., а також демографів М. Птухи, Ю. Корчака-Чепурківського, Ю. Масютина, П. Пустохода, С. Томиліна, М. Трацевського, А. Хоменка та ін. [5, с. 98-99].

У 1920-х рр. в Україні найпоширенішим в економічній географії був галузево-статистичний напрям, який виник ще в довоєнні часи. Саме цей напрям дав розробку цілого ряду статистико-математичних методів дослідження в економічній географії. Ідеї галузево-статистичного напрямку пропагував К. Воблий, який в 1919 р. опублікував підручник «Економічна географія України», де зробив спробу визначити предмет економічної географії. Він вказував, що економічна географія вивчає сучасний стан окремих галузей господарського життя народу – сільського господарства, гірничозаводської та обробної промисловості, торгівлі, шляхів сполучення і засобів спілкування в їх географічному поширенні. В книзі подано детальну галузево-статистичну характеристику України, однак ще був відсутній порайонний огляд. У 1922 р. Я. Пілецький у посібнику для середньої і вищої школи зазначив, що економічна географія вивчає стан народного господарства і зміну його шляхом зіставлення різних країн або різних районів однієї країни.

Серед українських економіко-географів 20-х років ХХ ст. провідне місце посідає академік К. Воблий – географ, економіст, статистик, один із засновників української економічної географії. У 1928-1930 рр. він був віце-президентом Академії наук, окрім того очолював комісію і семінар ВУАН з вивчення народного господарства України, був редактором «Збірника соціально-економічного відділу ВУАН», досліджував проблеми розвитку продуктивних сил України, цукробурякової промисловості, комплексного освоєння Великого Дніпра, економічного районування. В його схемі географічного районування України, яке враховує комплекс природних умов та їх роль у розвитку продуктивних сил, виділено Південно-Східний, Південний, Північно-Східний, Центральний, Західний економічні райони. К. Воблий – автор першого підручника з економічної географії України (1919 р.) [5, с. 103-104].

На 1920-ті рр. припадає розквіт творчої діяльності відомого економіко-географа професора Г. Кривченка, який у 1919-1920 рр. працював в інституті демографії УАН, а в 1922-1931 рр. – в Київському інституті народного господарства. Серед його численних наукових праць відзначимо «Статистичні відомості по народному господарству України» (1919 р.), «Зовнішня торгівля України тепер і до війни» (1923 р.) тощо. Окрім праць з економічної географії України він створив економічні огляди ряду інших країн.

Академік Л. Яснопольський, відомий як дослідник розвитку продуктивних сил Донбасу і Придніпров'я, в 1926-1930 рр. очолював постійну Комісію ВУАН для вивчення продуктивних сил України, редагував її наукові збірники. Автор проекту Дніпрогесу енергетик і гідротехнік І. Александров виконав дослідження з економічного районування, електрифікації Дніпра, проект Дніпробуду. На цей же період припадає діяльність економіста, державного і партійного діяча, академіка О. Шліхтера, який у 1927-1929 рр. очолював Наркомат земельних справ, Соціально-економічний відділ ВУАН, а згодом став її віце-президентом.

Таким чином, економічна географія як науковий напрям пройшла непростий процес становлення і розвитку в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розвиток економічної географії був викликаний в першу чергу потребами народного господарства, розвитком продуктивних сил, економічними змінами тощо. Відповідні дослідження

здійснювалися в академічних установах та вищих навчальних закладах України, відомствах міністерства внутрішніх справ. Однак значною мірою економічна географія розвивалася завдяки зусиллям відомих вітчизняних учених, чий науковий доробок став вагомим підґрунтям для подальшого розвитку зазначеної галузі знань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранский Н.Н. Исторический обзор учебников географии (1876-1933) / Н.Н. Баранский. – М., 1954. – С. 313, 372-373.
2. Ващенко А.Т. Развитие экономико-географической мысли в Украинской ССР (1917-1977 гг.) / А.Т. Ващенко, И.А. Горленко // Экономическая география. – К., 1979. – Вып. 26. – С. 3-24.
3. Воблый К.Г. Экономическая география Украины. Пособие для учащихся в средней школе и для всех, интересующихся изучением экономической жизни на Украине / К.Г. Воблый. – К.: Голос, 1919. – 173 с.
4. Горленко І. О. Розвиток економічної географії в національній Академії наук України / І. О. Горленко, Г. В. Балабанов // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Географія. – К.: Ред.-видав. центр «Київський університет», 1998. – Вип. 43. – С. 26-30.
5. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: Навч. посібник / Я. І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 264 с.
6. Жупанський Я. І. Становлення економіко-географічних досліджень в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / Я. І. Жупанський // Український географічний журнал. – 1994. – №1. – С. 50-55.
7. Пістун М. Д. Розвиток економічної та соціальної географії в Київському університеті / М. Д. Пістун, В. О. Гуцал // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Географія. – К.: Ред.-видав. центр «Київський університет», 1998. – Вип. 43. – С. 23-26.
8. Рання історія Академії наук України. 1918-1921 / [Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю. та ін.]. – К.: Манускрипт, 1993. – 248 с.

REFERENCES

1. Baranskiy N.N. Istoricheskiy obzor uchebnikov geografii (1876-1933) / N.N. Baranskiy. – M., 1954. – S. 313, 372-373.
2. Vashchenko A.T. Razvitiye ekonomiko-geograficheskoy mysli v Ukrainской SSR (1917-1977 gg.) / A.T. Vashhenko, I.A. Gorlenko // Ekonomicheskaya geografiya. – K., 1979. – Vyp. 26. – S. 3-24.
3. Voblyy K.G. Ekonomicheskaya geografiya Ukrainy. Posobiye dlya uchashchikhsya v sredney shkole i dlya vseh, interesuyushchikhsya izucheniym ekonomicheskoy zhyzny na Ukraine / K. G. Voblyy. – K.: Golos, 1919. – 173 s.
4. Gorlenko I. O. Rozvytok ekonomichnoyi geografii v nacionalniy Akademiyi nauk Ukrayiny / I. O. Gorlenko, G. V. Balabanov // Visnyk Kyivskoho universytetu im. T. Shevchenka. Neohrafiya. – K.: Red.-vydav. centr «Kyivskyy universytet», 1998. – Vyp. 43. – S. 26-30.
5. Zhupanskyu Ya. I. Istoriya geografii v Ukrayini: Navch. posibnyk / Ya. I. Zhupanskyu. – Lviv: Svit, 1997. – 264 s.
6. Zhupanskyu Ya. I. Stanovlennya ekonomiko-geografichnykh doslidzhen v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.) / Ya. I. Zhupanskyu // Ukrayinskyy geografichnyy zhurnal. – 1994. – №1. – S. 50-55.
7. Pistun M. D. Rozvytok ekonomichnoyi ta socialnoyi geografii v Kyivskomu universyteti / M. D. Pistun, V. O. Guzal // Visnyk Kyivskoho universytetu im. T. Shevchenka. Neohrafiya. – K.: Red.-vydav. centr «Kyivskyy universytet», 1998. – Vyp. 43. – S. 23-26.
8. Rannya istoriya Akademiyi nauk Ukrayiny. 1918-1921 / [Khramov Yu., Ruda S., Pavlenko Yu. ta in.]. – K.: Manuskrpyt, 1993. – 248 s.

Кикоть Н. Становление и развитие экономической географии в Украине во второй половине XIX – в начале XX вв.

В статье автор сделал попытку проанализировать процесс становления и развития

экономико-географических исследований в Украине во второй половине XIX – в начале XX вв.

Применив при написании научной статьи проблемно-хронологический и историко-сравнительный методы, автор констатирует, что отечественная экономическая география развивалась в составе экономических наук, в частности статистики. Установлено, что украинская экономико-географическая наука берет свое начало от хозяйственно-статистических описаний отдельных регионов и переписей населения.

Выяснено, что научные исследования в области экономической географии осуществлялись в Академии наук Украины, в высших учебных заведениях и благодаря значительному личному вкладу многих отечественных ученых. Первые научные инициативы в области экономической географии Академии наук Украины связаны с созданием в 1919 г. за содействия академика В. Вернадского и под его председательством Комиссии по изучению природных богатств Украины.

Автор статьи пришел к выводу, что развитие экономической географии в Украине во второй половине XIX – начале XX вв. было вызвано, в первую очередь, потребностями народного хозяйства, развитием производительных сил, изменениями в экономике и т.д.

Ключевые слова: *экономическая география, экономика, статистика, научные исследования, научное направление, производительные силы.*

Kykot M. Formation and development of Economic Geography during the first part of the 19th century till the beginning of the 20th century

The author has attempted to analyze the formation and development of economic-geographical research in Ukraine during the late XIX – early XX century.

Applying for writing a scientific article the problem-chronological, historical and comparative methods the author notes that the domestic economic geography developed as part of economic sciences, including statistics. Established that Ukrainian economic and geographical science originates from economic and statistical descriptions of individual regions and population censuses.

It is shown that research in the field of economic geography were made at the Academy of Sciences of Ukraine, in higher education and through significant personal contribution to many local scholars. The first research initiative in the economic geography of the Academy of Sciences of Ukraine related to the creation in 1919 at the initiative of Academician V. Vernadsky and under the chairmanship of the Commission to study the natural resources of Ukraine.

The author concludes that the development of economic geography in Ukraine in the second half of XIX – early XX century was caused, primarily, the needs of the economy, the development of productive forces, changes in the economy and so on.

Keywords: *Economic Geography, Economics, Statistics, Scientific Research, Scientific Field, The Productive Forces.*

Одержано 5.12.2013